

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ КУЛТА МОШТИЈУ: ЈЕДАН НЕУОБИЧАЈЕН АРХЕОЛОШКИ НАЛАЗ

Дејан Радичевић, Филозофски факултет, Београд

Последња истраживања манастира Куманице на Лиму изнедрила су неуобичајен археолошки налаз. Приликом ископавања олтарског простора манастирске цркве пронађени су остаци покојника секундарно похрањени унутар ђаконикона. Аутор указује на археолошке услове овога налаза, на којима заснива претпоставке од значаја за тумачење пронађених остатака у складу са различитим аспектима култне праксе свитељског прослављања.

Кључне речи: Куманица, олтар, кивот, мошти.

Приликом археолошких истраживања остатака манастира Куманице на Лиму, обављених током августа и септембра 1999. године, пронађен је археолошки налаз који је до сада у више наврата озваничен као откриће светих моштију.¹ Будући да раније није посебно разматран, намера нам је да овом приликом укажемо на археолошки контекст овога налаза, уз осврт на одређена запажања која су заснована на условима налаза, а чине се значајним при покушају његовог потпунијег тумачења.²

Куманица се налази у средњем Полимљу, на самом улазу у Куманичку клисуру, десетак километара северно од Бијелог Поља. Манастир је подигнут на омањем платоу изнад десне обале Лима и готово са свих страна окружен је стрмим и стеновитим падинама околних брда. Ком-

¹ О налазу је углавном било речи у дневној штампи (Мошти из лозе Немањића, *Вечерње новости*, Београд 24. 12. 1999. година; Откривене мошти свеца у олтару, *Полијшка*, Београд 29. 12. 1999. година; Ту и слеп прогледа. Чудесни манастир Куманица у долини Лима, *Илустрована јолијшка*, Београд 23. 09. 2000. година, итд.). Налаз је у више наврата коментарисан и у радио-телевизијским емисијама које су говориле о обнови манастира Куманице.

² Налаз је у општим цртама напоменут у извештају са прелиминарним резултатима последњих археолошких ископавања у Куманици (Радичевић и Зечевић 2000: 109-119). Детаљније разматрање налаза било је предмет посебног саопштења на Годишњем скупу Српског археолошког друштва одржаном у Крушевцу од 30. 05. до 01. 06. 2001. године.

плекс је изграђен непосредно уз окомиту литицу, делом унутар веће поткапине. Манастирске остатке данас чине црква посвећена Светим арханђелима Михаилу и Граврилу (која је реконструисана 2000. године) и делимично очуване пратеће манастирске грађевине (сл. 1).

Манастир Куманица се на одређен начин разликује од осталих цркава и манастира у Полимљу. Особеност овога места карактерише посебно поштовање и специфичан однос који народ овог дела Полимља, као и дела Потарја и Пештери, негује према њему. Рушевине манастира представљају светињу коју верни походе у изузетно великом броју. Куманица се поштује као место посебне култности којем се приписује чудотворност и исцелитељска моћ.³

Расположива изворна грађа о манастиру је веома скромна, тако да прошлост Куманице углавном представља непознаницу. Поуздан историјски извор који би указао на време заснивања манастирске заједнице није познат. На основу досадашњих сазнања најстарије поуздано сведочанство о животу у манастиру потиче из 1579-1580. године.⁴

Манастир је опустео у XVIII веку, највероватније пре 1776, будући да је те године у цркву Светог Николе (Никољац) приложен део моштију светог Харалампиа која су се раније налазиле у Куманици, одакле су када је манастир порушен биле пренете у Бијело Поље (Цвијетић 1936: 229). Половином XIX столећа, приликом проласка кроз Полимље, А. Ф. Гилфердинг је забележио Куманицу као запустели манастир (Гилфердинг 1996: 199).

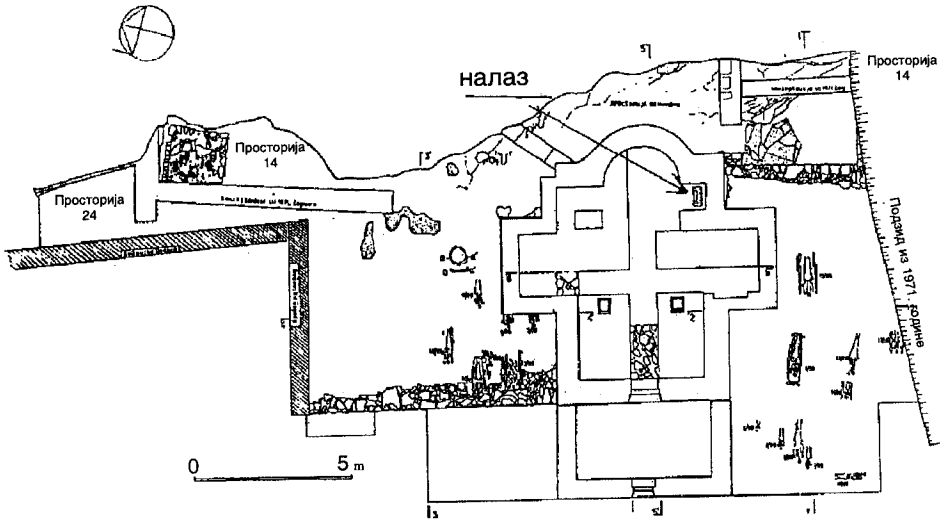
Током друге половине 1999. покренути су радови на обнови манастира. Обимнија археолошка ископавања обављена на почетку ових радова претходила су реконструкцији манастирске цркве.⁵ С овим ископавањима настављена су археолошка истраживања започета у Куманици пре готово три деценије.⁶

³ Куманица привлачи вернике у тако великом броју да сличних примера нема у Полимљу чак и када су у питању много значајнија црквена средишта. Поред православног живља, посебно поштовање према Куманици показују и припадници муслиманске вероисповести (Терзић 2000: 341-342).

⁴ Запис са једног Пролога из цркве Св. Николе (Никољац) у Бијелом Пољу. Запис говори да је Пролог писао у манастиру Куманици јеромонах Висарион од 1. октобра 1579. године до 8. јануара 1580. године (Ђоровић 1936: 84-85).

⁵ Радови на обнови манастира Куманице изводе се у организацији Музеја у Пријепољу, уз сарадњу са Заводом за заштиту споменика културе из Краљева. Археолошка ископавања у 1999. години изведена су у сарадњи са Народним музејом из Чачка и Народним музејом из Београда.

⁶ Приликом изградње пруге Београд-Бар 1971. претила је опасност да остаци манастира буду уништени у потпуности. Интервенцијом Завода за заштиту споменика културе из Краљева сачуван је део комплекса, укључујући и манастирску цркву (Станић 1975: 306). Том приликом су, под руководством Обреније Вукадин, изведена и мања археолошка ископавања. Резултати ових истраживања нису публиковани.

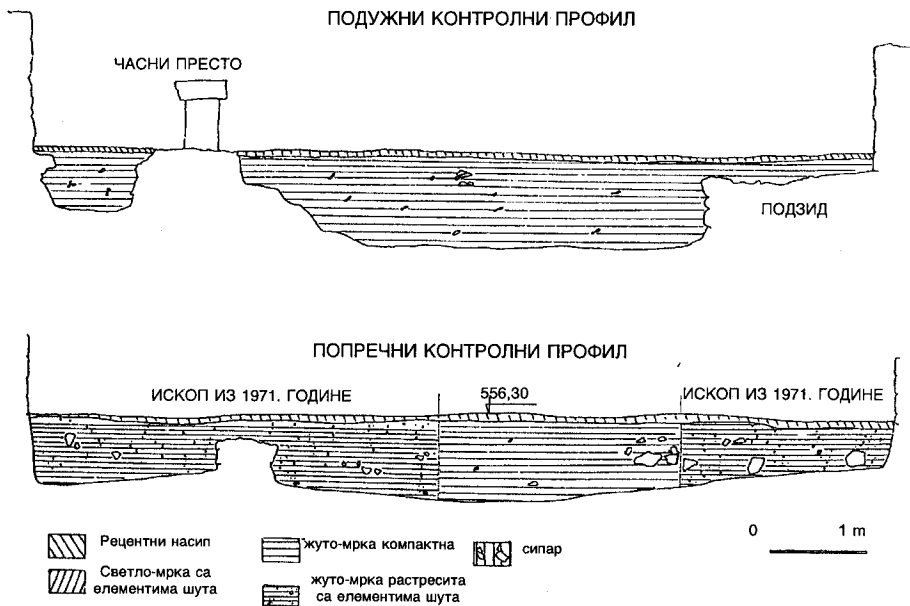

Сл. 1. Манастир Куманица, ситуациони план са позицијом налаза унутар цркве.
 Fig. 1. Kumanica monastery, plan with finds within church.

Будући да ће о резултатима последњих истраживања опширније у литератури већ бити говора, овом приликом бисмо указали на резултате ископавања која су обављена у унутрашњости манастирске цркве. Највећи део овога простора археолошки је истражен 1971, тако да су током последње кампање првенствено истражене површине које нису обухваћене старим ископима (узани појас уз подужну осу цркве и јужна половина олтарског простора). Како би се употпунила стратиграфска слика, унутар објекта истражене су и мање површине уз унутрашње лице западних зидова обе певнице, тако да су ископавања делом имала и ревизиони карактер (сл. 1).

Ископавањем у унутрашњости цркве уочено је потпуно одсуство археолошких слојева (сл. 2). Непосредно испод површинског слоја који је чинио рецентни насип ситног камена и песка констатована је археолошка здравица (слој компактније жуто-мрке земље са ситнијим камењем). На основу затеченог стања може се претпоставити да је унутрашњост цркве, највероватније у време радова 1971. године, изнивелисана до претпостављеног нивоа пода и да је потом насут танак слој насипа.

Једини покретан археолошки налаз унутар цркве пронађен је приликом ископавања јужне половине олтарског простора. Унутар ђаконикона архитектонски наглашеног у виду нише на бочном олтарском зиду откривен је мањи ковчег – саркофаг израђен од сиге, са поклопцем од истог материјала (сл. 3/а, б). Ковчег је био укопан у здравицу и пронађен

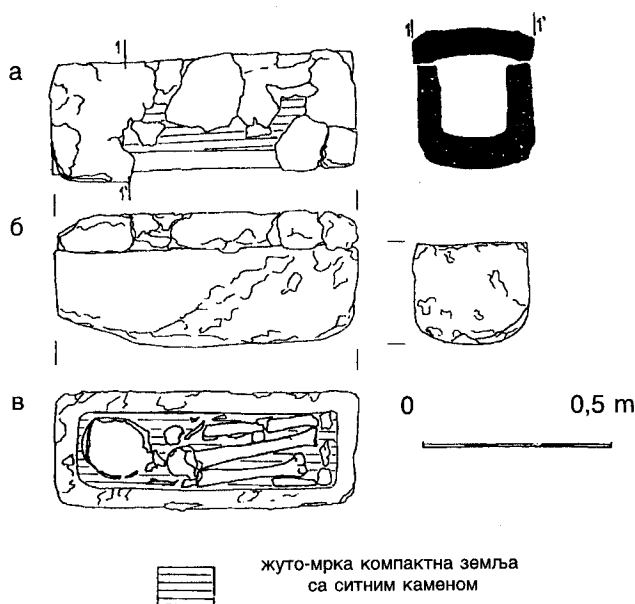

Сл. 2. Контролни профили кроз унутрашњост цркве.

Fig. 2. Control profiles of church interior.

је на релативној дубини од 0, 25 m. Унутар ковчега су констатовани остаци једног покојника. Кости нису затечене у анатомском положају, већ је лобања била положена на једној страни, док су се остале кости налазиле у преосталом делу унутрашњег простора (сл. 3/в). Других археолошких налаза унутар ковчега није било. Унутрашњост ковчега, издубљена у блоку сиге, пажљивије је обрађена него спољне површине на којима се уочавају трагови грубљег тесања. Дно је и са спољне стране и изнутра заобљено (сл. 3/а). Димензије ковчега износе: дужина 80 cm, ширина 30 cm, дебљина зидова 5-7 cm, дебљина дна 8 cm. Поклопац је са унутрашње стране лучно профилисан, док су му спољне ивице благо заобљене (дим.: 80 x 30 x 8 cm). Како је ковчег био релативно плитко укопан, поклопац је под дејством влаге и притиска са површине пустио, тако да је у унутрашњост, заједно са деловима поклопца, доспела и земља из слоја у који је укопан. Оштећења проузрокована деловањем влаге уочавају се и на зидовима ковчега који су на појединим местима јако истањени, па чак и потпуно пробијени. Кроз ове шупљине вода је продирала у унутрашњост, тако да су кости затечене у прилично трошном стању.

Антрополошком анализом скелетних остатака установљено је да скелет припада одраслом мушкарцу умерене грађе који је у тренутку смрти имао више од 50 година живота. Сврстан је у динарски антрополошки

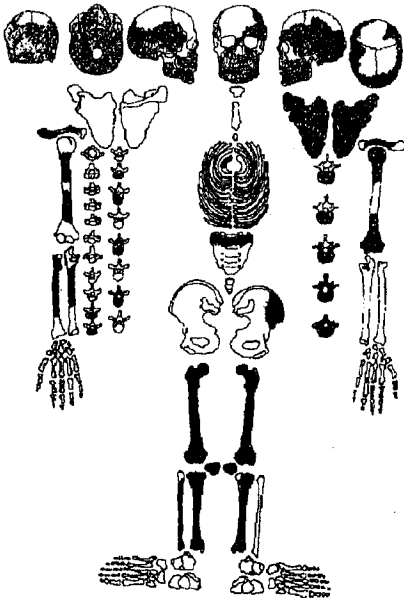

Сл. 3. Ковчег са моштима (изглед и пресек).
 Fig. 3. Coffin with relics (view and section).

тип људи за период средњег века (Микић и Сладић 2000: 37, табела 1, сл. 1-3). Анализом је утврђено да поједини делови скелета недостају, тако да је очито да приликом похрањивања скелет није приложен у целини (сл. 4).

Услови налаза из манастирске цркве дозвољавају одређена запажања на основу којих би се пронађени остаци покојника заиста могли окарактерисати као мошти, односно остаци личности којој је указано поштовање равно светитељском. На овакав закључак непосредно наводи позиција налаза у простору цркве, док га суштински потврђују и извесни поступци обављени приликом похрањивања скелета. Чињеница да су пронађени скелетни остаци покојника не представља препреку њиховом тумачењу у функцији моштију. Примери из праксе поштовања моштију потврђују да изглед и стање моштију нису имали пресудан значај у погледу њиховог светитељског прослављања и да су у складу са важећим схватањима источно православног света мошти поштоване као свете без обзира на то да ли су биле у облику костију, односно скелетних остатака или целих, нетљених тела (Поповић 1998: 43-51).

Сагледавање куманичког налаза темељи се на становишту да је приликом сахране у унутрашњости цркве позиција гроба, у зависности од значаја покојника, увек одговарала одређеном делу цркве у складу са поимањем светости целокупног црквеног простора. Истраживања српске средњовековне фунерарне праксе, на примерима поступака уобичајених

Сл. 4. Презентација степена очуваности скелета (према Ж. Микићу – М. Сладићу).
Fig. 4. Degree of skeleton preservation (after Ž. Mikić and M. Sladić).

приликом владарске сахране и сахране највиших црквених великодостојника, показала су да је положај гроба у простору храма био јасно дефинисан и да је произлазио из строго хијератског схватања црквеног простора. Положај гроба у западном травеју наоса или у унутрашњој припрати представља правило које је доследно спровођено приликом сахране владара и припадника владарске породице, као и највиших личности црквене хијерархије (Поповић 1992: 176-177). Генерално узевши гробна функција потврђена у простору наоса, унутрашње или спољне приправе одговара оним деловима цркве којима у хијерархији светости целокупног црквеног простора припада ниже место. Само у случајевима светитељског прослављања остаци покојника су у функцији светих моштију премештани у “други гроб” – кивот који је по правилу постављан испред олтара, у хијератски вишем, односно светијем делу храма.

Остаци покојника из Куманице похрањени су унутар олтарског простора манастирске цркве (сл. 1). Олтарски простор као само средиште богослужења и најзначајнији део храма у коме се свршавају најважније свете радње нема гробну функцију. Поступак похрањивања покојника унутар најсветијег дела храма, онога дела који у просторно-симболичној организацији црквеног простора одговара сфери небеског, морао би одговарати његовом светитељском статусу, односно таквом поштовању од стране онога ко је остатке похранио.

Посебан однос према покојнику суштински одражава и сам начин похрањивања његових остатака. Сахрана у секундарном гробу, несумњиво потврђена у случају налаза из Куманице, указује на поступак уобичајен приликом светитељског прослављања.⁷

⁷ Антрополошком анализом установљено је да поједини делови скелета недостају. Издвајање појединих костију може се тумачити и као потврда обичаја распарчавања моштију. Распарчавање моштију широко распрострањено у хришћанском свету засновано је на вери у свеприсутност светитеља и делотворност божије силе и кроз најмању честицу моштију (Поповић 1998: 44).

Битне етапе у поступку прослављања моштију подразумевале су отварање првобитног гроба и подизање моштију, као и њихов пренос до “другог гроба” – кивота у који су мошти обично полагање. Досадашња проучавања култа моштију код Срба показују да су мошти Срба светитеља чуване у украшеним дрвеним кивотима, али примери из руске и византијске праксе сведоче да су мошти полагање и у камене ковчега налик саркофазима (Поповић 1998а: 258).

Завршни чин у поступку светитељског прослављања подразумевао је излагање кивота са моштима у простору храма. Контакт са моштима и могућност непосредне потврде њиховог присуства био је од великог значаја за успостављени култ. Услови куманичког налаза указују да овакав поступак у случају Куманице није спроведен до краја, односно није завршен излагањем моштију у простору цркве. Поновно упоковање у земљу ковчега – кивота са моштима које су претходно подигнуте из првобитног гроба може изгледати као нелогичност. Сличну појаву уочио је Л. Павловић анализирајући запис о моштима преподобног Григорија Синаите које се 1771. помињу у манастиру Војловици, где су биле закопане унутар манастирске цркве, како је забележено, са десне стране иконостаса (Павловић 1965: 178). Павловић је истакао нелогичност у поступку упоковања моштију насупрот њиховом излагању које би било вишеструко корисније. Ретки случајеви поновног полагања у земљу објављених светитеља из византијске праксе светитељског прослављања у литератури су протумачени као изузеци (Поповић 1998а: 257). Јединствен пример поновног покопавања претходно објављених моштију у пракси прослављања Срба светитеља представља полагање моштију Стефана Немање у студенички гроб, након њиховог преноса из Свете Горе. Овакав поступак образложен је чињеницом да Немањино тело није подвргнуто поступку балсмовања, односно да мошти нису биле доиста нетљене па је изостало њихово преношење у кивот пред олтаром. Околност да мошти Стефана Немање нису биле у облику нетљеног тела није доводила у питање њихову светост. Улогу кивота задржао је сам гроб, док је непосредни контакт са моштима супституисан захватањем мира које је истицало из гроба (Поповић 2000: 361). Мошти светог Саве су након преноса из Трнова такође положене у гробницу унутар милешевске припрате, али су након свечевог објављивања у сопственој земљи подигнуте и изложене у кивоту на уобичајен начин. Смисао овога чина, условљен посебним значајем који су мошти светога Саве имале, већ је у литератури разматран и како је то истакнуто, задира у проблем суштине, функције и историјата Савиног култа (Поповић 1998а: 262).

Насупрот примерима владарског светитељског прослављања када је друштвени значај успостављеног култа на одређен начин условљавао поступке са моштима, познати су и случајеви када су неуобичајени поступци са моштима, односно њихово поновно упоковање у земљу, условљени силом ванредних околности, обично у ратним временима

када је светитељским остацима претила опасност да буду оскрнављени или чак потпуно уништени. Тако су мошти Илариона Мегленског у време турских освајања Трнова биле сакривене у земљу да би тек у XIX веку биле пронађене и пренете у Цариград (Павловић 1965: 41). У страху пред турским насиљем, вероватно у времену након смрти деспота Стефана Лазаревића, сопоћански калуђери су закопали мошти Стефана Првовенчаног, које су тек у XVII веку биле извађене из земље и враћене у цркву (Поповић 1992: 70, н. 54). Запис из 1771. године о моштима преподобног Григорија Синаите у манастиру Војловици већ је напоменут. Л. Павловић је сматрао да уколико би се овај помен односио на Григорија Горњачког, његове мошти су могле бити пренете у време сеобе Срба 1738. (Павловић 1965: 198). Познато је да је закопавано и тело светог Василија Острошког, тако да је једном приликом три дана провело у земљи код реке Зете у Бијелопавлићкој долини (Павловић 1965: 164).

При покушају образложења поступка уповавања ковчега из Куманице чини се инересантним запажање које за сада можемо посматрати само као претпоставку, будући да га не можемо засновати на провереним чињеницама. Досадашња истраживања нису пружила одговор на питање када се похрањивање моштију одиграло, тако да не можемо разматрати ни услове које је у том времену, како на општем црквеном плану, тако и у локалним околностима, пракса поштовања моштију наметала, односно да ли је и у коликој мери стање очуваности остатака покојника одређивало и поступке при њиховом светитељском прослављању. Услови налаза указују да већ приликом отварања првобитног гроба остаци покојника нису могли одговорати категорији нетљених тела и да су већ том приликом затечени у виду скелетних остатака. Питање на које немамо одговор односи се на евентуалну могућност да је у датим приликама пракса подразумевала излагање моштију само у случајевима када су оне одговарале категорији нетљених тела, док је у ситуацијама аналогним куманичком налазу можда дозвољавала поновно уповавање у земљу, уз излагање честица у минијатурним кивотима какве и данас налазимо у многим црквама и манастирима.

Интересантним се чини и питање колико се са оваквим размишљањем могу довести у везу примери из средњовековних житија који на посредан, али недвосмислен начин указују да одређене мошти нису балсамоване, односно да нису могле одговорати категорији нетљених тела (Поповић 1998: 50-51). Реч је о опорукама којима се забрањује отварање гроба у случајевима одбијања култа на основу личне жеље и одређеног духовног става. Занимљиво је да су овакве заповести одговарале случајевима када посмртни остаци нису били припремљени да се приликом откривања покажу као цели и нетљени, па је на овај начин њихово изношење из земље могло бити посредно забрањивано (Поповић 1992: 93).

Полагање моштију унутар олтарског простора манастирске цркве у Куманици изведено је или у време њене изградње и освећења или касније када је црква већ била у функцији. Археолошка истраживања нису пружила поузданији одговор на питање када је то могло бити изведено. На основу архитектонских одлика очуваних остатака могуће су само оквирне претпоставке о времену изградње манастирске цркве. Цркве сличног типа који карактерише комбинација бочних певница у духу старе рашке школе, са решењем уписаног крста са слободним стубовима који су носили кубе, познате су са ширег простора на којем је обновљени тип рашаког храма прихваћен у нешто познијој фази (Ђурић 1975: 21-23, таб. I-II). Црквене грађевине ове скупине подизане су у раздобљу друге половине XVI и у првим деценијама XVII века, а подстицај за њихову изградњу потекао је из самог центра обновљене Пећке патријаршије (Шупут 1987: 231-237). Фрагменти живописа пронађени приликом ископавања 1971. године опредељени су у другу половину XVI века (Станић 1985: 248-249). Овако датовање могло би одговарати цркви која је на терену презентована конзерваторским захватом из 1971. Међутим, након обављених археолошких ископавања може се претпоставити постојање старије фазе потврђене делимичним откивањем зида унутар простора северне певнице (сл. 1). Уколико би овај зид припадао старијој цркви, она је у тој фази била без бочних певница. Како је реч о простору који је археолошки истражен приликом старих ископавања, дилема око постојања старије фазе могла би бити разрешена са коначним публиковањем резултата истраживања из 1971.

Полагање моштију приликом утемељења или освећења храма представља поступак одређен црквеним правилима и уз полагање каменатељеца, усађивање крста у темељ и освећење антиминос један је од најважнијих обреда при подизању цркве (Кандић 1978: 12-14). Како је то истакао Ј. Мирковић, мошти су полагане због обичаја хришћана у првим вековима да подижу цркве на гробовима мученика, као и због изричитог црквеног прописа (Мирковић 1918: 102). Место полагања светих моштију мењало се током времена. Мошти су могле бити положене у темељ храма, али се обред утемељења могао обавити и без овога чина. Обично је овај поступак подразумевао полагање моштију у темељ часне трпезе, приликом утемељења цркве или након градње при освећењу храма. Приликом освећења саграђеног храма мошти су могле бити постављене и на часни престо или ушиване у антиминос (Кандић 1978: 13). Како поуздано тумачење куманичког налаза у контексту поменутих радњи отежава позиција на којој је откривен, односно његова издвојеност у односу на положај часног престола, претпоставка о полагању моштију у оквиру обреда утемељења или освећивања цркве морала би се узимати са великом резервом и посматрати само као једна од могућности.

Избор места на којем је ковчег укопан могао би се посматрати и на нешто другачији начин. Похрањивање моштију унутар ђаконикона могло би бити у складу са наменом овога простора. Као део олтарског простора ђаконикон је временом изгубио литургијску функцију, али је задржао улогу скевофилакиона, ризнице за чување највреднијих предмета којима црква располаже. Светиње и драгоцености обухватале су реликвије, литургијске и друге црквене предмете, као и сва правна акта од посебног значаја за цркву и манастир. Изузетан значај предмета похрањених у скевофилакиону олтара био је разлог да се том простору кроз дужност скевофилакса обезбеди и симболично чување (Шупут 1998: 195-196). Како је посебан третман и поштовање према остацима покојника из Куманице очигледан кроз сам чин њиховог уношења унутар олтарског простора, чини се логичном и претпоставка да место похрањивања буде у оном делу олтарског простора који је намењен за чување предмета од посебног значаја.

Проницање у дубљи смисао куманичког налаза и потпуније објашњење функције коју је имао отежава још увек недовољна проученост праксе поштовања моштију, са свим варијантама и појединостима, али и изузетна реткост аналогних налаза. Колико нам је познато, сличан налаз за сада пронађен је само приликом археолошких ископавања цркве Покрова Пресвете Богородице у Бресници код Чачка. Унутар олтарског простора цркве у Бресници пронађена су два камена саркофага у којима су констатоване секундарно положене кости. Саркофази су постављени испред часног престола, а у једном од њих пронађен је дрвени крст у металном окуву који је датован у XVIII век (Тошић и Чубрић 2000: 60-61, сл. 2-3).

Суштина и значај налаза из Куманице могу бити разјашњени само комплекснијим истраживањима култа моштију са свим аспектима култне праксе. Не треба занемарити и могућност да будућа истраживања олтарских простора резултирају сличним налазима. Овом приликом смо се осврнули само на поједина запажања, углавном претпоставке за које сматрамо да се могу темељити на условима овог необичног налаза. У потпуности је изостављено једно занимљиво питање које се такође намеће у случају куманичког налаза. Ради се о покушају идентификације личности чији су остаци пронађени. Нека мишљења већ су јавно изречена,⁸ али како сматрамо да одговор на ово питање захтева детаљнија истраживања, разматрање проблеме идентитета покојника овом приликом је изостављено.

⁸ Његово преосвештенство епископ милешевски Филарет је у поменутом чланку из *Вечерњих новости* (види почетну напомену) истакао да пронађене мошти највероватније припадају Григорију Куманичком, светитељу чији се култ, као и одређени историјски подаци о моштима доводе у везу са Куманицом.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Гиљфердинг, А. Ф. 1996 *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, друго измењено издање, Београд.
- Ђурић, В. 1975 Милешева и дрински тип цркве, *Рашка бањица* 1: 15-26.
- Кандић, О. М. 1978 Утемељење цркава у средњем веку, *Зограф* 9: 12-14.
- Микић, Ж. и Сладић, М. 2000 Антрополошка сазнања о манастиру Куманица, *Милешевски записи* 4: 29-37.
- Мирковић, Л. 1918 *Православна литурџика* I, Сремски Карловци.
- Павловић, Л. 1965 *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево.
- Д Поповић, Д. 1992 *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд.
 – 1998 Светитељско прослављање Симеона Немање. Прилог проучавању култа моштију код Срба, *Зборник радова Византолошког института* 37: 43-52.
 – 1998а Мошти Светог Саве, у *Свети Сава у српској историји и традицији*, ур. С. Ђирковић, Београд, 251-265.
 – 2000 О настанку култа светог Симеона, у *Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање*, ур. Ј. Калић, Београд, 347-368.
- Радичевић, Д. и Зечевић, Е. 2000 Манастир Куманица на Лиму – прелиминарни резултати археолошких истраживања у 1999. години, *Милешевски записи* 4: 109-117.
- Станић, Р. 1975 Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године, *Рашка бањица* 1: 281-331.
 – 1985 Црквено градитељство у милешевском крају од XV до XVII века, у *Милешева у историји српског народа*, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 239-250.
- Терзић, С. 1997 Белешке са историјско-географских истраживања средњег Полимља (13-17. мај 1996), *Милешевски записи* 2: 337-349.
- Тошић, Г. и Чубрић, Р. 2000 Црква Покрова Пресвете Богородице у Бресници код Чачка. Археолошка истраживања, конзервација и статичка санација, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 23-24: 59-61.
- Ђоровић, В. 1936 Прилози за нашу стару књижевност и историју, *Зборник за историју Јужне Србије и суседних области* 1: 77-131.
- Џвијетић, Б. 1936 Записи у цркви Св. Николе у Никољцу код Бијелог Поља, *Зборник за историју Јужне Србије и суседних области* 1: 228-229.
- Шупут, М. 1987 Милешева и српска црквена архитектура друге половине XVI века, у *Милешева у историји српског народа*, ур. В. Ј. Ђурић, Београд, 231-237.
 – 1998 О простору и његовој функцији у црквеној архитектури из времена светог Саве, у *Свети Сава у српској историји и традицији*, ур. С. Ђирковић, Београд, 189-201.

DEJAN RADIČEVIĆ

CONTRIBUTION TO THE STUDY OF CULT OF RELICS:
ONE EXCEPTIONAL ARCHAEOLOGICAL FIND

Summary

Ruins of Kumanica monastery are situated about 10 km to the north of Bijelo Polje at the very entrance in the Kumanica gorge. Surrounded with steep and rocky slopes of neighboring hills monastery had been constructed on the rather small plateau above the right bank of the Lim river. It has been built next to the vertical rocky cliff, partially within large rock-shelter.

About the past of Kumanica there are rather meager historical data. There is no reliable testimony about the time when monastery was established. The oldest reliable information about the life in monastery dates from 1579/80.

The ruins of Kumanica are extremely respected shrine that attracts believers in such great numbers that there is no similar example in the entire Lim valley. Kumanica is respected as cult place considered to be miraculous and to have healing powers.

In 1999 substantial works on restoration of the monastery have started. Archaeological investigations of the churchyard and remains of other monastery buildings preceded conservation works. The excavations have been partially conducted also inside the monastery church.

During the excavations in the church, skeletal remains of the dead man secondary placed in the small coffin carved of limestone have been found inside the altar area (djakonikon).

This find has been on many occasions officially proclaimed as the discovery of holy relics. Author points to the archaeological context of this find along with certain observations based on the finding conditions in order to contribute to its more comprehensive interpretation.

08. 02. 2002.